

समाजशास्त्र

इयत्ता अकरावी

कुटुंब

समाज

संघर्ष

सिद्धांत

गुन्हे

शहरी

समानता

बर्ग

समुदाय

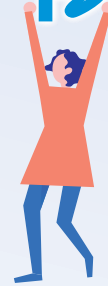
लिंगाभाव

नैसर्गिक आपत्ती

प्रसारमाध्यम

संस्कृती

सामाजिक नियम

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

- (क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- (ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.
- (ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- (घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- (ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- (च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- (छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- (ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.
- (झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- (ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- (ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास-२११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनांक २५.४.२०१६ अन्वये स्थापन
करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दिनांक २०.०६.२०१९ रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक
सन २०१९-२० या शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

समाजशास्त्र

इयत्ता अकरावी

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA App द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या पहिल्या पृष्ठावरील Q.R. Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व पाठासंबंधित अध्ययन-अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्-श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

Z1B5J1

प्रथमावृत्ती : २०१९

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४११ ००४.

पुनर्मुद्रण : डिसेंबर २०२०

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

समाजशास्त्र विषय समिती

डॉ. वैशाली दिवाकर, अध्यक्ष
डॉ. वैशाली जोशी, सदस्य
डॉ. सुजाता गोखले, सदस्य
डॉ. प्रल्हाद माने, सदस्य
सौ. वर्षा सरोदे, सदस्य सचिव

समाजशास्त्र अभ्यास गट

डॉ. सलमा अजीज
श्री. आयवन जॉन
डॉ. व्यंकटेश खरात
डॉ. रेणुका बडवणे
श्री. चंद्रकांत खंडागळे
डॉ. प्रकाश खेत्री
श्री. अधिकराव हजारो
श्री. सुनील शिंदे
डॉ. हेमंत सोनकांबळे
श्री. मदनमोहन विश्वकर्मा
श्रीमती सुरेखा किनगांवकर
श्री. रोनाल्ड लुईस
श्री. गुणवंतराव काळगापुरे
डॉ. श्रीकांत पारखी
श्री. दयाशंकर वैद्य

लेखक

डॉ. वैशाली दिवाकर
डॉ. वैशाली जोशी
डॉ. विजय मारूलकर

भाषांतर

डॉ. चेतना देसाई
श्रीमती वैशाली वाघमारे

मुखपृष्ठ व सजावट

श्री. देवदत्त बलकवडे

अक्षरजुळणी

डी.टी.पी. विभाग,
बालभारती, पुणे

कागद

७० जी.एस.एम. क्रिमवोव्ह

मुद्रणादेश

N/PB/2021-22/Qty.- 20,000

मुद्रक

M/s. Paras Offset Printers, Nagpur

संयोजक

सौ. वर्षा सरोदे
सहायक विशेषाधिकारी, इतिहास व नागरिकशास्त्र
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे.

निर्मिती

श्री. सच्चितानंद आफळे,
मुख्य निर्मिती अधिकारी

श्री. प्रभाकर परब,
निर्मिती अधिकारी

श्री. शशांक कणिकदळे,
सहायक निर्मिती अधिकारी

प्रकाशक

श्री. विवेक उत्तम गोसावी, नियंत्रक
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,
प्रभादेवी, मुंबई-२५.

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;
दर्जाची व संधीची समानता;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी बंधुता
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत

आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित
करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय
माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या
देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या
परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा
पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून
मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजांचा आणि
वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि
प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी
निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करित आहे. त्यांचे
कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे
सौख्य सामावले आहे.

- प्रस्तावना -

विद्यार्थी मित्रहो,

आज विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या जगात अनेकदा सामाजिक शास्त्रे आणि प्रामुख्याने समाजशास्त्र या विषयाचा अभ्यास का करायचा हा प्रश्न पडतो. तुमचे मित्र, नातेवाईक तर नक्कीच तुम्हांला हा प्रश्न विचारतील, की समाजशास्त्रात तुम्ही कशाचा अभ्यास करता? थोड्या संदिग्ध सुरात तुम्ही सांगाल, की आम्ही समाजाचा अभ्यास करतो आणि मग प्रश्नांची फैरीच झडेल, की समाजाचा वेगळा अभ्यास करण्याची गरज काय? आपण आपला समाज ओळखत नाही का? या पुस्तकातून तुम्हांला या प्रश्नांची ठोस उत्तरे देता येतील, अशी आम्हांला नक्की खात्री आहे.

आज वैज्ञानिक माहिती व तंत्रज्ञानातील क्रांतीमुळे आपलं आयुष्य खूपच सोपे झाले आहे असे वाटत असतानाच आपल्याला जाणवते, की एक चांगलं सुजाण आयुष्य जगण्यासाठी केवळ तंत्रज्ञान उपयोगी नाही. मानवाला आपल्या आसपासच्या घटनांचा अर्थ लावण्याची, ते सहजपणे समजून घेण्याची नितांत गरज असते.

अनेक समाजशास्त्रज्ञांना असे वाटले होते, की तंत्रज्ञानामुळे या सामाजिक आंतरक्रिया शुष्क, मानवविरहित होतील व समाजाची वीण बदलेल. काही प्रमाणात ही भीती खोटी ठरली. आपल्यातील सामाजिक देवाण-घेवाणीचे स्वरूप बदलले. ते अधिक गुंतागुंतीचे बनायला लागले. याचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी केवळ तंत्रज्ञान पुरेसे नसून समाजशास्त्रासारख्या विषयाची गरज अधिक प्रकर्षाने भासू लागली. समाजशास्त्र वैयक्तिक गोष्टींवर भर न देता प्रश्नांच्या 'सामाजिक' बाजूंवर जास्त भर देते. त्याचप्रमाणे, आज जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण, स्थलांतर या प्रक्रियांमुळे कुटुंब, विवाह, शिक्षण, धर्म यांमध्ये अमूलाग्र बदल होत आहेत. संकरित संस्कृती हे आजच्या काळाचे वैशिष्ट्य बनले आहे. हे परिवर्तन समजून घेण्यामध्ये समाजशास्त्र मदत करते.

इयत्ता ११ वीच्या पाठ्यपुस्तकामध्ये विविध महत्त्वाच्या संकल्पनांचा आणि पायाभूत समाजशास्त्रीय मांडणीचा समावेश केला आहे. यांमधून आपले दैनंदिन व्यवहार सामाजिक जडणघडणींमधून बनलेले असतात हे समजायला मदत होईल. थोडक्यात, या विषयाद्वारे समाजातील विविधता समजून घेतली जाते आणि त्या वैविध्यतेचा आदर केला जातो.

अध्ययन अधिक सुलभ, रंजक व कृतीयुक्त होण्यासाठी तुम्हांला माहितीपर चौकटी, विविध कृती, व्क्यू.आर. कोडवर देण्यात येणारे साहित्य याचा निश्चितच उपयोग होईल.

समाजशास्त्रामध्ये चिकित्सात्मक आणि विश्लेषणात्मक अभ्यासासाठी आवश्यक कौशल्ये विकसित केली जातात. ही कौशल्ये आज मोठ्या प्रमाणावर मानव संसाधन विकास क्षेत्रांमध्ये, बिगरशासकीय संस्था, पत्रकारिता, प्रसारमाध्यमे, नियोजन आणि विकास, सामाजिक संशोधन, शासकीय धोरणनिर्मिती प्रक्रियेमध्ये वापरली जातात. समाजशास्त्राच्या ज्ञानामुळे अनेक व्यावसायिक संधी उपलब्ध होतील. आम्हांला अशी आशा आहे, की सामाजिक वास्तवाकडे अधिक समतोल पद्धतीने बघण्याचा दृष्टिकोन यामुळे तुम्हांला मिळेल.

(डॉ. सुनिल मगर)

संचालक

पुणे

दिनांक : २० जून २०१९

भारतीय सौर दिनांक : ३० ज्येष्ठ १९४९

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

- शिक्षकांसाठी -

११ वी चा समाजशास्त्र हा विषय अध्ययनार्थ्यांना समाजशास्त्राच्या रोमांचक ज्ञानक्षेत्राची ओळख करून देतो. या विषयाशी संबंधित अशी धारणा आहे, की हा सामान्यज्ञानावर आधारित आहे. परंतु, हा विषय आपल्या दैनंदिन वास्तवाशी जोडला आहे. यासाठीच शिक्षकांनी समाजशास्त्रीय संकल्पना आणि दैनंदिन जीवनातील साम्यस्थळे, दुवे विद्यार्थ्यांच्या निदर्शनास आणून देणे अत्यावश्यक आहे. समाज आणि मानवी सामाजिक संबंध यांचा अभ्यास खालील अनुदेशनात्मक तंत्रे वा पद्धती वापरून जीवंत करता येईल.

- **सहयोगी अध्ययन** : प्रभावी, सर्जनशील आणि आनंददायी अध्ययन अनुभवांसाठी सहयोगी अध्ययन तंत्रांचा वापर करता येईल. उदा., विचार-जोडी, देवाणघेवाण, जिगसाँ, वर्तुळाच्या आत-बाहेर, इ.
- **यु-ट्यूब वरील दुव्यांवर आधारित चर्चा** : शिक्षकाने स्वतः आधी youtube वरील चित्रफिती पहाणे गरजेचे आहे. (Whats App) समाज माध्यमांच्या मदतीने विद्यार्थ्यांना हे दुवे (links) द्यावेत. अथवा संगणक प्रयोग शाळेतील फलकावर link लिहावी. या चित्रफितीनंतर वर्गात चर्चा अथवा लेखी कार्य द्यावे.
- **छोट्या गटातील चर्चा** : तुमच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांचे छोटे गट तयार करावेत. सर्व गटांना ३ ते ४ मिनिटे चिंतन/विचार करण्यासाठी एखादा विषय द्यावा. त्यानंतर १० मिनिटे गटचर्चेसाठी वेळ द्यावा. प्रत्येक गटाचा प्रतिनिधी आपल्या चर्चेतील ३ महत्त्वाचे मुद्दे संपूर्ण वर्गासमोर सादर करेल. शिक्षक फलकावर अध्ययन मुद्द्यांचा सारांशरूपाने आढावा घेतील.
- **समवयस्कांसोबत/सहाध्यायी अध्ययन** : पाठ्यक्रमाशी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरित्या संबंधित असलेल्या आपल्या आवडीच्या एखाद्या विषयावर विद्यार्थी PPT तयार करतील. त्याचे वर्गात सादरीकरण करतील. शिक्षक त्याप्रसंगी इतर पूरक माहिती पुरवतील.
- **वादविवाद** : अनेक घटकांना विविध पैलू असतात व ते चर्चेचे सहज विषय बनतात. या विषयांआधारे वर्गात औपचारिक वादविवाद सादर करता येईल.
- **मुलाखत** : एखाद्या विषयावरील छोट्या सर्वेक्षणाच्या (नमुना संख्या-५) आधारे अहवाल लेखन करता येईल.
- **क्षेत्रभेट** : एखादा छोटा गट बिगरशासकीय संस्था (NGO) अथवा खेडे अथवा आदिवासी क्षेत्र वा वस्तुसंग्रहालय अशा ठिकाणांना भेट देईल. मोबाइल फोनच्या मदतीने छोटी चित्रफित बनवून वर्गात सादर करता येईल अथवा अहवाल लेखन करता येईल. वर्गातील सादरीकरणानंतर त्यावर आधारित चर्चेचे नियोजन करता येईल.
- **कृतीपत्रिका/स्वाध्याय** : प्रत्येक घटकांअंती, उजळणी स्वरूपाचा स्वाध्याय संपूर्ण वर्गासाठी आयोजित करता येईल. या स्वाध्यायावर वर्गात चर्चा घेता येईल किंवा गृहपाठ म्हणूनही देता येईल.

प्रत्येक घटकांअंती, नमुन्यादाखल प्रश्न दिले आहेत, हे सर्वसमावेशक नाहीत. विद्यार्थी व शिक्षक प्रश्नपेढी तयार करतील अशी अपेक्षा आहे. प्रश्नांचे स्वरूपही विविधांगी असावे. प्रत्येक घटकाला सारखा भारांश दिला आहे. शिक्षकांनी सर्जनशील प्रश्न विचारावे जेणेकरून विद्यार्थ्यांमधील सर्जनशीलता, स्वअभिव्यक्तीला वाव मिळेल. विद्यार्थ्यांनी केवळ पाठांतरापेक्षा मिळवलेल्या ज्ञानाचा व्यवहारात उपयोग करावा असे अपेक्षित आहे. यासाठी संकल्पना चित्रे, स्वअभिव्यक्तीचे प्रश्न, उताऱ्यावरील प्रश्न यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

समाजशास्त्राचा अभ्यास आनंददायी व स्मरणीय बनवा. खूप शुभेच्छा!

• क्षमता विधाने •

क्र.	घटक	क्षमता
१.	समाजशास्त्राची ओळख	- समाजशास्त्राचा अर्थ, स्वरूप आणि उदय स्पष्ट करता येणे. - समाजशास्त्राचे महत्त्व व उपयोजितता यांची चिकित्सा करता येणे.
२.	पाश्चिमात्य आणि भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान	- समाजशास्त्राच्या विकासातील पाश्चिमात्य व भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान जाणून घेता येणे. - पाश्चिमात्य व भारतीय समाजशास्त्रज्ञांनी मांडलेल्या संकल्पना व सिद्धांतांचे महत्त्व स्पष्ट करता येणे.
३.	समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना	- समाजशास्त्रातील पायाभूत संकल्पना स्पष्ट करता येणे. - व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील सहसंबंधाची चिकित्सा करता येणे. - सामाजिक संरचनेचे घटक स्पष्ट करता येणे. - सामाजिक संरचनेच्या घटकांचे वर्गीकरण करून त्यांची तुलना करता येणे.
४.	सामाजिक संस्था	- सामाजिक संस्थांचे बदलते स्वरूप जाणून घेणे. - व्यक्तीच्या सामाजिक जडणघडणीतील सामाजिक संस्थांच्या भूमिकेचे चिकित्सक विश्लेषण करता येणे.
५.	संस्कृती	- मानवी संस्कृती म्हणजे काय हे जाणून घेऊन मानवी जीवनातील संस्कृतीचे महत्त्व यांची चर्चा करणे. - संस्कृतीचे विविध प्रकार व घटक यांचे वर्गीकरण करता येणे आणि त्यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट करता येणे. - संस्कृतीमधील विविधतेचे आकलन करणे. - संस्कृतीचे संकरण जाणून घेणे.
६.	सामाजीकरण	- सामाजीकरणाची प्रक्रिया जाणून घेणे. - सामाजीकरण घडवून आणणाऱ्या संस्थांची तुलना करणे. - सामाजीकरण घडवून आणणाऱ्या संस्थांचे मूल्यमापन करणे.
७.	सामाजिक स्तरीकरण	- सामाजिक स्तरीकरणाचे स्वरूप स्पष्ट करता येणे. - सामाजिक स्तरीकरणाच्या विविध निर्धारकांचा शोध घेता येणे. - सामाजिक स्तरीकरणाचे परिणाम स्पष्ट करता येणे.
८.	सामाजिक परिवर्तन	- सामाजिक परिवर्तनाचा अर्थ व वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येणे. - सामाजिक परिवर्तनाचे घटक ओळखता येणे. - सामाजिक परिवर्तनासंबंधी विधायक अभिवृत्ती बाळगणे.

अनुक्रमणिका

विभाग - १

अ.क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१.	समाजशास्त्राची ओळख	१
२.	पाश्चिमात्य आणि भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान	१२
३.	समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना	२२
४.	सामाजिक संस्था	३६
५.	संस्कृती	५३
६.	सामाजीकरण	६५
७.	सामाजिक स्तरीकरण	७५
८.	सामाजिक परिवर्तन	८६

विभाग - २

उतारे

९७